

NASİREDDİN TÛSÎ'NİN BİLİM VE FELSEFEDEKİ YERİ

Dr. Murat DEMİRKOL

Osman Gazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Nasîreddin Tûsî, genel anlamda felsefeye, özelde İslam felsefesine, İbn Sina'nın görüşlerini, yöneltilen eleştirilere karşı savunup şerh ederek katkıda bulunmuştur. Tûsî, İbn Sinacı filozof unvanını hak edecek şekilde İbn Sina'nın felsefî görüşlerine bağlı kalmış, ona yöneltilen eleştirileri en iyi biçimde cevaplamaya çalışmıştır. Bununla birlikte o, bazı konularda İbn Sina'dan ayrılmış ve farklı görüşler benimsemiştir. Bu ayrılıklar, temelde onun felsefesinin İbn Sina'cı karakterine zarar vermemiştir. Tusi, dünya bilim tarihinde 13. yüzyılın en aktif ve üretken matematik ve astronomi bilgini olarak yerini almıştır. Moğol hükümdarı Hülagu'nun desteğiyle Merağa'da kurduğu rasathane yalnızca bir gözlemevi işlevi görmemiş, aynı zamanda devrin en uzman bilgin ve filozoflarının toplanarak ilmî faaliyet, öğretim ve telif yaptıkları en seçkin ilim merkezi haline gelmiştir. Devrin bütün olumsuz şartlarına rağmen Tûsî'nin meydana getirdiği bu bilim ve felsefe atmosferi hem o çağda hem de ileriki asırlarda büyük ilgi ve övgüye layık olmuştur. Halk kesiminin Ahlak-ı Nasîrî adlı ahlak kitabıyla tanıdığı Tûsî, felsefe alanında, felsefeyi hasımlarına karşı savunarak, kelimada ise felsefe temelli yeni tarzın ilk kurucuları arasında yer alarak büyük hizmet görmüştür.

Anahtar kelimeler: Şerhu'l-İşârât, Merağa Rasathanesi, Zic-i İlhanî, Ahlâk-ı Nâsîrî, Zorunlu Varlık

ABSTRACT

Nasîreddin Tusi, attributed specifically to Muslim philosophy and to philosophy in general terms, by expounding to the ideas of Ibn Sina while Tusi was advocating against the criticisms towards to Ibn Sina. Tusi was devoted to the philosophical thoughts of Ibn Sina in such a way that he deserved the title of the philosopher of Ibn Sinaist philosopher and he tried to answer the criticisms towards Ibn Sina in the best way; however, he accepted some different views and differed from Ibn Sina in some aspects, but these differentiations didn't affect his Ibn Sinaist characteristic. Tusi had a place in the History of World Science as the most active and productive mathematician and astrological

scientist of the 13th century. The observatory which was found with the support of Mongol Sultan Hulagu, in Maraga did not only serve as a observatory but also as the most eligible place where the most specialized scientists and philosophers of the time gathered and worked on philosophical issues, gave education and wrote academic article. Despite all the negative effects of the time, the philosophical and scientific atmosphere, that Tusi created, attracted great attention and had been praised both in his time and in later centuries. Tusi who is known with his book “Ahlakı Nasırı” by the public, has served a lot by advocating philosophy against his antagonist, by being one of the first founders of new style based philosophy in theology.

Keywords: Sharhu'l-Isharat, Meraga Observatory, Zici İlhani, Ahlakı Nasırı, Necessary Existence

Giriş

Nasîreddin Tûsî¹, İslam dünyasının bilim ve felsefe bakımından ileri fakat bunun tam aksine siyasi bakımdan çöküş ve kargaşa içinde olduğu bir dönemde yaşamıştır. İslam dünyası Moğol saldırısına kadar Abbasî hilafeti merkezli siyasi birliğini yitirmiş olmasına rağmen yine de halifeyi sembolik bir otorite olarak benimseyen değişik yönetimler altında nispi bir huzur ve barış ortamı yaşamaktaydı. Bunun Mısır Fatımî Devleti, İran'da hüküm süren Alamut İsmailî Devleti ve Endülüs Emevî Devletinin yıkılışıyla ortaya çıkan hanedanlar gibi istisnaları olmasına rağmen bilim ve felsefeyi destekleyip yayma noktasında onların da diğer devletlerden geri kalan tarafı yoktu. Farabî, İbn Sina ve Birunî gibi sembol isimler geride kalmıştı ama İslam düşüncesi onları izleyen düşünürlerin gayretiyle gelişimini yine de sürdürmekteydi. Tûsî'nin yaşadığı yüzyılda İslam bilim ve felsefesinin parlak simaları bulunmaktaydı. Bu hızlı gelişme ve ilerleme Moğol saldırılarıyla sarsıldı ve kesintiye uğradı. Çünkü ilim tedrisi ve eser telifi huzur ve güven

¹ 13. yüzyılda İran'da yaşamış ünlü filozof, kelamcı, matematikçi, ahlakçı ve astronomi âlimi. Asıl adı Muhammed bin Muhammed bin Hasan'dır. 1200 yılında Tus'ta doğdu, 1274'te Bağdat'ta öldü. İleri düzeydeki ilmî tahsilini Nişabur'da gördü. Moğolların İran şehirlerini yakıp yıktığı sırada Alamut İsmailî Nizarî Devletine sığındı ve burada yöneticilerin teşvik ve himayesinde ilmî çalışmalar yaptı. Şerhu'l-İşârât, Ahlak-ı Nasırî, Ahlak-ı Muhteşemî, Esasü'l-İktibas ve er-Risaletü'l-Muiniyye fi İlmi'l-Heyet adlı eserlerini bu dönemde yazmıştır. İsmailî devletin direnişinin zayıflayıp Moğollar tarafından yıkılmasıyla da Moğol hükümdarı Hülagu ile iyi ilişkiler kurup onun himayesinde ilmî faaliyetlerini sürdürmüş ve Merağa Rasathanesini kurmuştur. Bir dönem -Seyru Süluk ve Ağaz ve Ecam'da görüleceği gibi- İsmailî fikirleri savunmuş olsa da gerçekte İmamiye Şiasına mensuptur. Nitekim son dönem eserlerinden bir kelam klasığı olan Tecridü'l-İtikad kitabını İmami bakış açısıyla keleme almıştır. Geniş bilgi için bkz. Demirkol, Murat, *Nasîreddin Tûsî'nin İbn Sina Savunması*, (Ankara: 2010), ss. 8-28; Rızavî, Müderris, *Ahval ve Asari Hace Nasiri Tûsî*, (Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, H.Ş. 1334), s. 1-56; Nimet, Abdullah, *Felasifetu's-Şia*, (Beyrut: tsz.), s.541-546.

ortamına ihtiyaç duymaktadır. Moğollar uğradıkları her şehri yıkıp halkını katlederek bu güven ve huzuru ortadan kaldırmışlardır.

Biz bu makalede, Nasîreddin Tûsî'nin hem genel olarak bilimsel ve felsefi eser telif etmek, çağdaşı olan bilgin ve filozoflarla tartışmalar yapmak ve öğrenci yetiştirmek şeklinde hem de özel olarak Merağa Rasathanesi bünyesinde bilimsel araştırmalar ve gözlemler yapmak suretiyle bilim ve felsefe alanında gösterdiği çabaları ve yaptığı katkıları ortaya koymaya ve ayrıca Tûsî'nin felsefedeki özgünlüğünü tespit etmeye çalışacağız.

1. Merağa Rasathanesi ve Bilim Merkezi

Tûsî, kendisini İslam bilim ve felsefe tarihinde unutulmaz kılan tarihî rolünü Moğolların İslam ülkelerini işgal ettiği bu kritik ortamda oynamıştır. Moğolların durdurulamaz yıkıcı gücünün hiç olmazsa ilim alanındaki tahribatını önlemek için büyük çabalar sarf etmiştir. Gücü karşısında devletlerin yıkıldığı Hülagu'yu savunmasız bir âlim olarak Tûsî'nin tek başına durdurması elbette beklenemez. Tûsî, bazı Arap milliyetçisi araştırmacıların bunu bir hainlik olarak değerlendirmelerine karşın, çareyi durduramadığı gücün yanında yer almakta görmüştür. Tûsî'nin hem İsmailîler ile hem de ardından Hülagu ile olan ilişkilerinde maslahatçı bir tutum benimsediğini görmekteyiz. O, düşmanı karşısında bir hükümdar veya kumandan gibi değil, gücünün farkında olan realist bir filozof gibi hareket etmiştir. Tûsî muhalefet etmek yerine, Moğol hükümdarına yaklaştı, yol gösterdi, akıl verdi, onun faydalı işler yapmasına önyak oldu. Moğollar belli bir ilim ve medeniyet perspektifinden yoksun oldukları için ilim adamlarına karşı tarafsız ve hatta muhtaç bir tavır sergilemişlerdir. Daha doğrusu onlar, olanca askerî ve siyasi güçlerine rağmen kendilerinde eksik olan ilim ve medeniyetin, işgal ettikleri topraklarda hazır bulunan bu gönüllü âlimler topluluğu tarafından telafi edilmesinden memnuniyet duymuşlardır. Hülagu ve çevresi Müslüman olmadı ama İslam'ın yaşamasına, İslami ilimlerin ve felsefenin gelişip yayılmasını engellemedi. Zaten birkaç kuşak sonra Moğollar da Müslüman oldular.²

Tûsî, Hülagu ile aralarında kurulan yakınlığı çok iyi değerlendirdi. Moğol saldırıları nedeniyle ilim merkezlerinden uzaklaşan ve kendi köşelerine çekilen âlimleri bir merkezde toplamak istiyordu. Hülagu'yu astronomik gözlemler için bir rasathanenin yapılması gereğine ikna etti ve ondan ihtiyacı olan maddi desteği aldı. Bunda, Hülagu'nun bir işi

² el-Emin, Hasen, el-İsmailiyyun ve'l-Muğul ve Nasîreddin et-Tûsî, (Beyrut: el-Ğadir yy., 1997), ss. 60-75.

yapmak için uygun zamanı seçmeyi sağlayan ihtiyarat ilmine (yıldızbilim) büyük önem vermesinin de etkisi olmuştur. Tûsî'nin gayretleriyle Merağa'da döneminin en muhteşem rasathanesi kuruldu. Rasathanenin 15 yıl süren inşası tam olarak Tûsî'nin vefat ettiği 1274 yılında bitmiş olsa da buradaki ilmî faaliyetler çok önceden başlamıştı. Tûsî'nin davetiyle, aynı zamanda bir üniversite hüviyeti taşıyan Merağa Rasathanesi'ne gelen bilim adamları ve filozoflar burada yoğun bir araştırma, gözlem ve telif faaliyeti içine girdiler. Hülagu buradaki ilmî çalışmaların yürütülmesinde kullanılmak üzere belli bir vakıf geliri tahsis etti. Tûsî bu gelir sayesinde rasathanede çalışan her âlime belli bir maaş ödedi. Bu uygulama belki de devlet güvencesinde bilimsel araştırmalar yapan çağdaş üniversite ve enstitülerin ilk örneğini oluşturmaktadır. Öyle ki Tûsî, her bilgine uğraş alanının o şartlarda taşıdığı öneme göre ve bazı alanlardaki faaliyetleri özellikle teşvik etmeye yönelik olarak farklı maaşlar belirlemiştir. Günlük olarak filozoflara üç dirhem, tabiplere iki dirhem, fakihlere bir dirhem, hadis âlimlerine yarım dirhem ödeme yapmıştır.³ Bu uygulama, İslam bilim ve felsefesinin siyasî istikrasızlık ve aleyhte propagandalar yüzünden sönmeye yüz tuttuğu bir dönemde İslam dünyasında tam anlamıyla bir yeniden diriliş ve aydınlanmaya vesile olmuştur.⁴

Tûsî, bilgin arkadaşlarının da yardımlarıyla o günün dünyasında “Zîc-i İlhanî” adlı gelişmiş bir astronomik takvim oluşturmuştur.⁵ Ama ölümü dolayısıyla eseri yarım kalmıştır. Tûsî dönemine kadar var olan kataloglar içinde en gelişmiş olan bu çalışma, başta Çin olmak üzere tüm Asya'da meşhur idi.⁶ Zîc-i İlhanî kataloglarında farklı takvimler üzerinde durulmuş, çeşitli yıldızların ve o dönemde var olan 256 şehrin koordinatları verilmiştir.⁷ Merağa Rasathanesi'nde kullanılan astronomi aletlerinin birçoğu bizzat Tûsî tarafından icat edilmiştir. Bunların en önemlisi, “teodolit” aletinin daha basit örneği olan semt ve irtifa belirlemede kullanılan “torquetum” diye bilinen bir alettir.⁸ Tûsî, Zîc-i İlhanî'de Batlamyus'un (ö. 165) yer merkezli sistemini eleştirerek onun yanlışlarını göstermiş, yer merkezli başka bir sistem tasarlamıştır. Bu sistem, Kopernik (ö. 1543) sistemine giden yolu açmıştır. Bunlar, Tûsî'nin astronomide yalnızca teorik değil, aynı

³ Nimet, age, s. 546.

⁴ Tûsî'nin Moğollar döneminde İslam bilim ve kültürüne sağladığı katkı için bkz. Cevad, Mustafa, “İhtimamu Nasiriddin et-Tûsî bi İhyai's-Sekafeti'l-İslamiyye fi Eyyami'l-Moğol”, *Yâdnâme-i Hâce Nasiruddin Tûsî*, (Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, 1336 H), ss. 86-115.

⁵ Bkz. Tûsî, “Zîc-i İlhanî”, Zencanî, Muhammed, “*Sergožešt ve Akayid-i Felsefiyi Tusî*” içinde, (Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, HŞ. 1379), s. 120.

⁶ Siddikî, B. Hüseyin, “Celaleddin Devvanî”, M. M. Şerif (ed.), *İslam Düşüncesi Tarihi*, (İstanbul, İnsan Yayınları, 1991), c.2, s. 201.

⁷ Memmedbeyli, H., Muhammed Nasîreddin Tûsî, Bakü, 1980, ss.74-75.

⁸ Dilgan, Hamit, Büyük Türk Âlimi Nasîreddin Tûsî, İstanbul, 1968, s.9.

zamanda pratik olarak da başarılı olduğunu göstermektedir. Merağa Rasathanesi çok sayıda gözlem aracına kavuşturulmuştur.

Tûsî'nin bilimdeki başarılarından birini de geometri alanında görmekteyiz. Öklit'in (MÖ. IV. yy.) "Elemanlar" adlı eseri üzerine yazdığı Tahrir-i Oklides, alanında yüzyıllarca önemli bir eser olarak kabul görmüştür. Öyle ki Sir Lanuckneri'nin 18. yüzyılda uzay hendesini Tûsî'nin "düzlem hendesi" prensiplerinden beşinci prensip üzerine kurduğu ifade edilmektedir.⁹ Tûsî, Öklit'in beşinci postulatı olan "koşutlar postulatı"nın doyurucu bulmayıp onun ifadesi yerine başka bir ifade kullanmayı tercih etmiştir. Tûsî postulatı olarak ünlene bu ifade şöyledir: "Bir D doğrusu üzerinde aynı yönde olmak üzere sıra ile işaretlenmiş P1, P2, P3, ... noktalarından D ile aynı düzlemde bulunan diğer bir D doğrusuna dik olarak indirilen doğru parçalarının uzunlukları düzenli bir biçimde küçülür veya büyür." Tûsî bu postulatı kanıtlamaya çalışmıştır. Bunda başarılı olamamışsa da postulatının ne olduğunun açıklığa kavuşması ve Öklit dışı geometrilerin ortaya çıkmasına ön ayak olmuştur.¹⁰ Ayrıca Tûsî'nin Kitabı Şekli'l-Gıta adlı eseri, matematik ve trigonometri alanında dönüm noktası olmuştur. Onun bu eserinde trigonometri, astronomiye hiçbir göndermede bulunmadan saf matematiğin bir dalı olarak tezahür etmiştir.¹¹

Gözlem yanında aynı zamanda bir enstitü işlevi de gören Rasathane'de 400.000 kitaptan oluşan büyük bir kütüphane kurulmuştur.¹² Bu kütüphaneye hem asrın büyük ilim merkezlerindeki kütüphanelerden kitap transferi yapılmış hem de vakıf gelirleri kullanılarak yeni kitaplar alınmıştır. Tûsî'nin davetiyle Merağa Rasathanesine gelip ilmî çalışmalar yapan bilgin ve filozoflardan –bunların ilk dördü Tusi'nin talebi üzerine Hülagu'nun emriyle getirtilmiştir- ileri gelenler şunlardır:

- 1- Necmeddin Kâtibî Kazvinî: (ö. 1276) Filozof, mantıkçı, matematikçi. Er-Risâletü'ş-Şemsiyye adlı mantık kitabı ve Hikmetü'l-Ayn adlı felsefe kitabıyla meşhurdur.
- 2- Fahreddin Ahlatî (Bitlis): Filozof, mühendis, müneccim ve tabip.
- 3- Müeyyedüddin Urzî (Dimaşk): (ö. 1265) Filozof, mühendis, matematikçi.

⁹ Hakimî, M. Rıza, *İslam Bilim Tarihi*, terc. Hüseyin Aslan, İstanbul, 1999, s.48.

¹⁰ Şirinov, Agil, *Nasîruddin Tûsî'de Varlık ve Uluhiyet*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s.14.

¹¹ Dabaşı, Hamid, "Filozof Vezir Hâce Nasiruddin et-Tusi ve Döneminin Entelektüel İklimi", S. H. Nasr (ed.) *İslam Felsefesi Tarihi* (İstanbul: Açılım Kitap, 2007) içinde, c. 2, s. 202.

¹² Rasathanenin çalışmaları ve aletleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sayılı, Aydın, "Hâce Nasir-i Tûsî ve Rasadhane-i Merağa", *Yadname-i Hâce Nasiruddin Tûsî* (Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, 1336 HŞ), ss.57-75; Rızavî, age., s. 131.

- 4- Fahreddin Meraği (Musul): (ö. 667) Filozof, mühendis, matematikçi.
- 5- Rüknüddin Esterabadî (Musul): (ö. 715): Filozof, kelamcı, fakih.
- 6- Muhyiddin Mağribî: (ö. 1283) Fakih, astronomi âlimi. Zic-i Muhyiddin adlı eseriyle meşhurdur. Tûsî'nin Zic-i İlhanî'sinden daha gelişmiştir.¹³
- 7- Kutbeddin Şirâzî: (ö. 1311) Tabip, filozof ve astronomi âlimi. Dürretü't-Tac li Gurreti'd-Dibac adlı ansiklopedik eseriyle meşhurdur.
- 8- Sadreddin Ali b. Nasiruddin Tûsî: (ö. 703) Tûsî'nin oğludur. Babasının ölümünden sonra Merağa Rasathanesini yönetti.
- 9- Necmeddin Ali b. Mahmud el-Bağdadî: (ö. 1281)
- 10- Kumenci: Hülagu'nun beraberinde getirdiği Çinli astronomi bilgini. Tusi, rasathane yapımında ve astronomide kendisinden istifade etmiştir.
- 11- İbnü'l-Fuvatî Kemaleddin Şeybanî: (ö. 1323) Merağa Kütüphanesi müdürü, tarihçi. Mecmeu'l-Âdâb adlı biyografi kitabıyla ünlüdür.
- 12- Hâce Şemseddin b. Muhyiddin el-Arabî
- 13- Asiluddin Hasan b. Nasîruddin Tûsî: (ö. 719) Tûsî'nin oğlu. Kardeşi Sadreddin'den sonra Rasathaneyi yönetti. Edebiyatçı ve mühendistir.¹⁴
- 14- Şemseddin Şirvanî
- 15- Kemaleddin İcî
- 16- Hüsameddin Şamî
- 17- Necmeddin Usturlabî¹⁵

2. Tûsî'nin Bilim Alanındaki Eserleri

Hem filozof hem de bilim adamı olan Tûsî'nin uzmanlığı bir alanla sınırlı değildir. Mantık, felsefe, kelam, ahlak, matematik ve astronomi onun birbirine yakın derecede uzmanlaştığı ve eser telif ettiği disiplinlerdir.¹⁶ Ayrıca siyaset, madenbilim, tıp, tarih, coğrafya, fıkıh, tefsir ve tasavvuf da onun sınırlı olmakla birlikte ilgilenip eser verdiği

¹³ Rızavî, *age.*, s. 135.

¹⁴ Nimet, *age.*, s. 544.

¹⁵ Rızavî, *age.*, ss. 131-138

¹⁶ Tûsî'nin astronomi ve matematikteki başarıları için bkz. Bayrakdar, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1985)

alanlar arasında yer almaktadır. Tûsî, matematik ve astronomi alanlarında yazdığı telifler yanında Arşimed, Batlamyus ve Öklid gibi ünlü bilginlerin eserlerini düzeltmelerle yazdığı tahrirleriyle ünlüdür.¹⁷ Bu tahrirler, söz konusu bilim adamlarının eserlerinin günümüze doğru olarak ulaşmasında son derece önemli bir işlev görmüştür. Tûsî'nin müspet bilim alanında telif ettiği bazı önemli eserler şunlardır:

1- Risâletu'ş-Şâfiye ani'ş-Şek fi Hutûti'l-Mütevâziye, matematikle ilgilidir. Basım: Haydarabat, tarihsiz.

2- Cevâmiu'l-Hisâb, bi't-Tahti ve't-Turab: Matematikle ilgili olup H. 664'te telif edilmiştir. Basım: el-Ebhâs Dergisi, Beyrut, 1967.

3- Risâle der Hesâb-ı Cebr ve Mukâbele: Matematikle ilgilidir. Basım: Dâneşgâh-ı Tahran Dergisi, Tahran, HŞ. 1335.

4- Risâle-i Muiniye: Astronomiyle ilgilidir. Basım: Tahran, HŞ. 1331.

5- Halli Müşkilât-i Risâle-i Muiniye: Astronomiyle ilgilidir. Basım: Tahran, HŞ. 1331.

6- Zübdetu'l-Hey'e: Astronomi ile ilgilidir. Basım: Tahran, HŞ. 1321.

7- Zîc-i İlhanî: Astronomik takvim. H. 657'de telif edildi. Basım: Sergozeşt ve Akayid-i Felsefi-yi Hacı Nasiruddin Tûsî (Zencanî) içinde, Tahran, HŞ. 1379.

8- Bist Bab der Marifet-i Usturlab, Astronomiyle ilgilidir. Basım: Tahran, 1335.

9- Cevab-ı Hacı be Sual-i Yeki ez Hukema derbare-i Teneffüs: Tıpla ilgilidir. Ahval ve Asar-i Hacı Nasiruddin Tûsî (Rızavi) içinde, Tahran, HŞ. 1334.

10- Et-Tezkire fi İlmi'l-Hey'e: Astronomiyle ilgilidir. Basım: Kahire, 1993.

Tusi'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz 22 tahrir vardır. Örnek olarak bunların bir kısmını anmakla yetineceğiz:

1- Öklid'e ait eserlerin tahrirleri: Tahrir-i Usûl-i Oklides; geometri ile ilgilidir, H. 646'da tahrir edilmiş, 1987'de Frankfurt'ta basılmıştır. Tahriru Zahirati'l-Felek; astronomi ile ilgili, H. 653'te tahrir edilmiş, H. 1359'da Haydarabat'ta Resail-1 içinde basılmıştır. Tahriru Kitabi'l-Menazır; fizikle ilgili, H. 651'de tahrir edilmiş, HŞ. 1304'te Tahran'da

¹⁷ Bkz. Safa, Zebilullah, "Tahrirat-ı Nasiruddin Tûsî", *Mecelle-i Daneşged-i Edebiyat*, (Tahran: İntişârât-ı Daneşged-i HŞ. 1335), ss. 11-20.

basılmıştır. Tahriru Kitabi'l-Mutiyyat; geometri ile ilgili, H. 1359'da Haydarabat'ta Resail-2 içinde basılmıştır.

2- Arşmet'e ait eserlerinin tahrirleri: Tahriru Kitabi'l-Mehuzat; geometri ile ilgili, H. 1359'da Haydarabat'ta Resail-2 içinde basılmıştır. Tahriru Kitabi'l-Mefruzat; astronomi ile ilgili, H. 653'te tahrir edildi, H. 1359'da Haydarabat'ta Resail-2 içinde basılmıştır. Tahriru'l-Küre ve'l-Ustuvane; astronomi ile ilgili, H. 1359'da Haydarabat'ta Resail içinde basılmıştır.

3- Tahrir-i Mecestî: Batlamyus'a ait olup geometri ve astronomi ile ilgilidir. Tûsî, Hicri 644'te tahrir etmiştir.

4- Tahriru'l-Küre: Manalavus'a ait olup matematikle ilgilidir. Tûsî, Hicri 663'te yazmıştır. H.1358'da Haydarabat'ta basılmıştır.

5- Tahriru'l-Kitabi'l-Oker: Savizusiyus'a ait olup matematikle ilgilidir. Tûsî, 651'de yazmıştır. H. 1304'te Tahran'da basılmıştır.

6- Otolukos'a ait eserlerin tahrirleri: Tahriru Kitabi'l-Küreti'l-Müteharrike; astronomi ile ilgili, H. 651'de tahrir edilmiş, HŞ. 1304'te Tahran'da basılmıştır. Tahriru Tulu ve Ğurub; astronomi ile ilgili, H. 653'te tahrir edilmiş, H. 1359'da Haydarabat'ta basılmıştır.

7- Kitabu Tastihi'l-Küre ve'l-Metali; Batlamyus, geometri ile ilgilidir.¹⁸

3. Tûsî'nin İslam Düşüncesindeki Yeri

Nasîreddin Tûsî, temelde Meşşâî felsefe akımına mensup olmakla birlikte onun düşünce yapısında İsmailîlik ve İşrakîliğin de etkili olduğu söylenmektedir.¹⁹ O, Farabî (ö. 950), İbn Sina (ö. 1037) ve Sühreverdî (ö. 1191) gibi sistem kurmuş bir filozof değildir. Buna rağmen onu İslam felsefe tarihinde önemli kılan bir yön vardır. Bu yön, Tûsî'nin İbn Sina felsefesini gelecek nesillere nefis ve anlaşılır şerh ve yorumlarıyla aktarmış olmasıdır. Daha açık bir anlatımla, Tûsî, felsefedeki ününü en güçlü İbn Sina şârihi olmaya borçludur.²⁰ Tûsî, başka bir filozofu değil, İbn Sina'yı izlemiş, onun başka bir kitabını

¹⁸ Tûsî'nin tespit edebildiğimiz 169 eseri mevcuttur. Bunların bir kısmının değişik adlarla tekrar ve bir kısmının da yanlış nispet edilmiş olma ihtimali vardır. Bütün eserleri için bkz. Demirkol, *age*, ss. 17-28; Rızavî, *age*, ss. 196-328; Eşşirin, İbrahim ve Rahmanî, Hasen, *Kitabşinasiy-i Hace Nasiruddin Tûsî, Daneşmend-i Tus* (Tahran: HŞ. 1379) içinde, ss. 71-106

¹⁹ Bkz. Landolt, Herman, "Khaja Nasir al-Din Tusi: Ismailism and Ishraqi Philosophy", *Daneşmend-i Tus* (Tahran: Daneşgahî, HŞ. 1379) içinde, ss. 13-30.

²⁰ Mişkât, S. Muhammed, "Himayet-i Hace-i Nasir, ez Felsefe-i İbn Sina", *Yadnâme-i Hace Nasiruddin Tûsî*

değil, el-İşârât ve't-Tenbihât'ını şerh etmiştir. Oysa İbn Sina'nın kapsamlı bir felsefe külliyyatı olan eş-Şifâ'sı ve onun kadar hacimli olmamakla birlikte önemli olan en-Necât ve Uyûnü'l-Hikme gibi daha başka eserleri de bulunmaktadır. Ama el-İşârât, İbn Sina'nın felsefedeki olgunluk döneminin ürünü olan ve felsefe öğrencilerinden üzerine titremelerini, doğru anlamak için çaba sarf etmelerini istediği nadide bir eserdir.²¹ Tûsî, onun, el-İşârât'ın girişinde yaptığı uyarıyı kendisi için bir görev kabul etmiş ve özellikle Fahreddin Râzî'nin (ö. 1209) haksız eleştirilerine karşı onu savunmayı, doğru anlaşılması için dikkatlice açıklamayı üstlenmiştir. Tûsî, el-İşârât'ın ne ilk ne de son şârihidir ama hiçbir İşârât şerhi İbn Sina'nın felsefesini onun kadar aslına sadık kalarak açıklama derecesine ve en meşhur şerh olma payesine ulaşamamıştır.²²

Tûsî'yi felsefede şöhrete kavuşturan biricik eser Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât'tır ama onun İbn Sina felsefesini doğru açıklama ve muarızlarına karşı savunma sadedinde kaleme aldığı başka eserleri de vardır: Ebu'l-Feth Şehristânî'nin (ö. 1153) filozofları ve özellikle de İbn Sina'yı eleştirmek ve görüşlerini çürütmek için yazdığı Musâraatü'l-Felâsife'ye karşı tenkit ve savunma amacıyla kaleme aldığı Musâriu'l-Musâri bunlardan birisidir. Bu eser, felsefeyi kavramamış olan birisinin tenkitlerine karşı yazılmış olduğu için daha ziyade muarızını kınama ve düzeltmelerle doludur. Tûsî, Musâraa'da sanki bir öğrenciye yeni felsefe öğretiyor edasıyla konuşmaktadır. Bundan dolayı eserin ilmî bakımdan Râzî'ye karşı yazılan Şerhu'l-İşârât ve Telhîsu'l-Muhassal kadar ilmî üsluba sahip olduğu söylenemez. Ama burada onun zayıf bir İbn Sina muarızı karşısında savunma ve şerh başarısının Râzî karşısında olduğundan daha çok belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Tûsî, Telhîsu'l-Muhassal'ı, Râzî'nin bir kelim kitabı olan el-Muhassal'a bir özet, şerh ve tenkit olmak üzere üç amacı birden gözeterek yazmıştır. Râzî'nin bu kitabı kelimî konular yanında mantık ve felsefeyle ilgili bahisler de içermektedir. Tûsî'nin ona yazdığı tenkitli şerh, kelimî olmaktan ziyade felsefî bir karakter taşımaktadır.

(Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, HŞ. 1336) içinde, ss. 199-203.

²¹ el-İşârât ve't-Tenbihât üzerine yapılan şerhler için bkz. Şehabî, Mahmud, "Lübâbu'l-İşârât'a Mukaddime", *Lübâbu'l-İşârât*, (Tahran: HŞ. 1339), ss.251-253; Wisnovsky, Robert, *The Nature And Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (CA. 1100-1900 AD) Islamic Intellectual History, Philosophy, Science and Exegetis in Grek Arabic içinde*, v. II, ed. P. Adamoon ve diğerleri, (2004), s. 173

²² Hemedanî, Hüseyin Masumî, "Üstad-ı Beşer", *Daneşmend-i Tus* (Tahran: Daneşgahî, 1375 HŞ) içinde, ss.11-15; Dabaşî, age., s.208. Râzî'nin eleştiri amaçlı yazdığı Şerhu'l-İşârât'a karşı İşârât'ı savunmak amacıyla yazılmış ilk şerh Seyfuddin Amidî'ye (ö.1233) ait Keşfü't-Temvihât fi Şerhi'l-İşârât'dır. Bkz. Gutas, Dimitri, *İbn Sina'nın Mirası*, trc. M. Cüneyit Kaya, (İstanbul: Klasik, 2004), s.143.

Tûsî'nin bazı çağdaşlarıyla arasında mektuplaşma yoluyla geçen felsefi tartışmalar onun düşünce tarihimizdeki yerini tespit açısından önemli bir malzeme niteliği arz etmektedir. Bunlar arasında ünlü düşünür Sadreddin Konevî (ö. 1274) ile İbn Sina felsefesi üzerinde mektuplaşma yoluyla yaptıkları tartışma önemli bir yer işgal etmektedir.²³ Tûsî'nin bu mektuplaşmada Konevî'ye karşı takındığı saygılı ve nazik tutumla Musâraa'da Şehristanî'ye karşı sergilediği küçük görücü tutum arasındaki fark açıkça görülmektedir.²⁴ Tûsî, ilmine değer verdiği insanlarla gayet seviyeli tartışmış ve görüş alış verişinde bulunmuştur.

Mantık ve felsefe üzerinde çağının ünlü mantıkçı filozofu ve Merağa Rasathanesi'ndeki mesai arkadaşı Necmeddin Kâtibî el-Kazvinî (ö. 1277) ile Zorunlu Varlığın varlığının ispatı, teselsülün iptali, âlemin hudüsü veya kıdemi ve tercih edici olmaksızın tercih edilme meseleleri üzerinde yaptıkları tartışmalar inadına bir münazara olmanın çok ötesinde gayet seviyeli ve sonuç almayı hedefleyen verimli bir ilmî tartışma olma özelliği taşır. Bu sefer Tûsî'nin muhatabı, ne Râzî ve Şehristanî gibi belli bir kelimî bakış açısından bakan ve amacı filozofların görüşlerini çürütmek olan bir kelimî, ne de Konevî gibi İbn Sina'nın düşüncelerine sınırlı destek veren ancak daha çok hali ve zevki önceleyen bir mutasavvıftır. Bu defa Tûsî, mantık ve felsefedeki ihtisası bakımından kendisiyle boy ölçüşen bir filozofla tartışmaktadır. er-Risâletü's-Şemsiyye adlı mantık ve Hikmetü'l-Ayn adlı felsefe kitapları başta olmak üzere birçok değerli eser yazan Kazvinî, bu tartışmaların neticesinde Tûsî'nin haklılığını kabul ve itiraf etmiştir.²⁵ Bu felsefi içerikli mektuplaşma, felsefe tarihimizin son derece müspet, verimli ve öğretici bir müzakere örneği olarak anılmaya layıktır.²⁶ Tûsî'nin mantık, felsefe ve kelim alanında mektuplaştığı birçok bilgin ve düşünür vardır. Tespit edebildiklerimizimizin ismini vermeye yetineceğiz:

- 1- Şerefüddin Muhammed b. Mahmud er-Râzî
- 2- Fahreddin Ebu Mansur Kazerunî
- 3- Nureddin Ali eş-Şî

²³ Tartışmanın niteliği ve mahiyetiyle ilgili olarak bkz. Demirkol, Murat, "İbn Sina'nın Varlık Felsefesi Üzerinde Nasîreddin Tûsî ile Sadreddin Konevî Arasında Geçen Tartışmalar", *Şarkiyat İslami Araştırmalar Dergisi*, ISSN: 1308-9633, Nisan 2010, sayı 3, ss.83-102.

²⁴ Karşılaştırmak için bkz. Konevî, Sadreddin, *Yazışmalar (el-Murâselat)*, trc. Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yayınları, 2002); Şehristanî, *Ebu'l-Feth, Musâraatu'l-Felâsife*, (Kum: H. 1405)

²⁵ Bkz. Tûsî ve Kâtibî, "Mubâhasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî", *Ecvibetü'l-Mesâilî'n-Nasiriyye* (Tahran: HŞ. 1383) içinde, ss.110-154.

²⁶ Bu mektuplaşmanın felsefe tarihindeki yeri ve etraflı tetkiki için bkz. Cevadî, İsmail Vaiz, *Muhakemat-ı Felsefiye*, (İsfahan: İntişârât-ı Daneşgah-ı İsfahan, 1374 HŞ), ss. 12-38

- 4- Bahaeddin el-Miyavî
- 5- İzzeddin Ebu Rıza Sad b. Mesud b. Kemune (ö. 1284)
- 6- Muhammed b. Hasen el-Musevî
- 7- Fahreddin Muhammed b. Abdullah el-Biyarî Kâdı'l-Herat
- 8- Seyyid Rükneddin Esterabadî (ö. 715 H.)
- 9- Cemaleddin Ali b. Süleyman el-Bahranî
- 10- Necmeddin Ali b. Ömer Katibî el-Kazvinî (ö. 1276)
- 11- Sadreddin Muhammed b. İshak el-Konevî (ö. 1274)
- 12- Şemseddin Hüsrevşahî
- 13- Cemaleddin el-Bahreynî
- 14- İzzeddin Hasen el-Merağî (ö. 666 H.)
- 15- Cemaleddin Aynu'z-Zeman el-Cilî (ö. 651 H.)
- 16- Esirüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî: (ö. 1264) İsağoci ile ünlüdür.
- 17- Kâdı'l-Bahreyn
- 18- Şemseddin Kişî (ö. 1296)²⁷

Tûsî'nin birçoğu felsefe, kelim, matematik ve astronomi alanlarında yazılmış olan risâleleri mevcuttur. Bunların felsefe ve kelim ile ilgili olanlarından bir kısmı Mecmua-i Resail adı altında, bir kısmı da Tehlisu'l-Muhassal, Ahlak-ı Nasırî ve Ahlak-ı Muhteşemî gibi kitapların içinde toplanarak yayınlanmıştır. Bu risâlelerin birçoğunu İsmailîlerin yanında bulunduğu yıllarda yazdığı anlaşılmaktadır. Tûsî, temelde İbn Sinacı olmakla birlikte bazı konularda ondan ayrı düşündüğü de bilinmektedir. Bu görüşleri sonraki satırlarda bir başlık altında maddeler halinde sunacağız.

Nasîreddin Tûsî'nin fikrî özgünlüğü daha çok kelimî eserlerinde görülmektedir. Tûsî, özellikle Tecrîdu'l-İtikad'da İbn Sina'nın görüşlerine aykırı düşen birtakım görüşleri savunuyor olmanın ötesinde daha da önemlisi, İslam düşüncesinde yeni bir akımın, felsefî kelamın kurucularından birisi olmuştur. Fahreddin Râzî'nin Sünnî kelamında açtığı çıkışı

²⁷ Bkz. Nuranî, Abdullah, Mukaddime, *Ecvibetu'l-Mesaili'n-Nasiriyye*, (Tahran: HŞ. 1383). Nuranî bütün mektuplaşmaları bu isim altında bir kitapta toplamıştır. Ayrıca bkz. Zencanî, Sergozeşt, ss.189-221.

daha sistematik biçimde o da Şîf kelamda başlatmıştır. Tûsî, kelimâ meseleleri felsefenin ilgili konularıyla irtibatlı ve felsefî esaslara dayalı olarak işlemiştir.²⁸ Tecridü'l-İtikad ve Telhîsu'l-Muhassal tıpkı felsefe kitapları gibi mantık, tabiat ve ilahiyat konularını ihtiva etmekte, buna ilaveten ilgili kelimâ konular bunlar arasında, salt kelimâ olanlar ise özel başlıklar altında incelenmektedir. Tûsî'nin kelimâ görüşlerini, İmamiye Şîfliği içindeki konumunu, Mutezilî fikirlere yakınlık derecesini ve kelimâ ile felsefeyi uzlaştırma gayretindeki başarısını ortaya koymak özel bir araştırmanın konusu olacağı için bunları teferruatlı olarak incelemeyi makalemizin alanı ve amacı bakımından gerekli görmüyoruz.²⁹ İmamiye Şiasına mensup araştırmacıların Tûsî'yi tereddütsüz İmamiyye'ye mensup bir Şîf kabul etmesine³⁰ karşılık bazı araştırmacılar onun İsmailî yönüne de dikkat çekmişlerdir.³¹ Tûsî'nin İsmailîlerin yanında iken yazdığı bir tür otobiyografi olan “Seyru Sülûk” adlı risâlesi zaten kendi ağzından İsmailî olduğunun itirafıdır.³² Tûsî'nin eserleri bütünüyle incelenip genel bir sonuç elde edilmek istendiğinde onun İsmailî geçmişi ve İbn Sinacı çizgisi dışarıda tutularak verilecek olan katıksız bir İmamî Şîf olduğu hükmünün gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu anlaşılacaktır.³³

Tûsî'nin bilim çevrelerinde matematik, mantık, astronomi, felsefe ve kelimâ disiplinlerindeki araştırma ve eserleriyle ünlenmesine karşılık geniş halk kitleleri onu ahlakçılığıyla, daha doğrusu Ahlak-ı Nâsırî adlı meşhur ahlak kitabıyla tanımaktadırlar.³⁴ Tûsî'nin ahlak alanında Ahlak-ı Muhteşemî ve Evsâfu'l-Eşrâf adlı iki kıymetli eseri daha vardır ama hiçbirisi Ahlak-ı Nâsırî'nin kapsamlılık, orijinallik ve şöhret derecesine ulaşmamıştır. Ahlak-ı Muhteşemî zaten tam olarak Tûsî'nin telifi sayılmaz. Tûsî, Kuhistan'da İsmailîlerin yanında iken oranın valisi Nâsirüddin Muhteşem, telifine bizzat başlamış olup da meşgaleleri nedeniyle bitiremediği bu eseri ondan tamamlamasını rica

²⁸ Hemedanî, Hüseyin Masumî, *age*, ss.15-16.; el-Celalî, M. Cevad el-Hüseyinî, Tecridü'l- İtikad'a yazılan mukaddime, *Kitabu Tecridi'l-İtikad* (Kum: Müessesetu'l-Alemî, 1404 H) içinde, s.71.

²⁹ Tûsî'nin kelimâ eserlerinin tanıtımı ve mezhebî görüşleri için bkz. Şirinov, Agil, Nasirüddin Tûsî'de Varlık ve Uluhiyet, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

³⁰ Rızavî, *age.*, s.46.; Nejad, Zeynüddin Kiyâî, “Zendeğiname-i Hâce Nasirüddin Tûsî”, *Beka-i Ruh Pes Ez Merg* (Tahran: Şirket-i Sehamiy-i İntişârât, HŞ. 1373) içinde, s.33.

³¹ el-Asam, *el-Feylesuf Nasirüddin Tûsî*, (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1980), s.32.

³² Bkz. Tûsî, Seyru Sülûk, *Mecmua-i Resail* içinde, (Tahran, İntişârât-ı Daneşgah, HŞ. 1335), s. 35-42

³³ Hani, N. Ferhat, *Mesâilü'l-Hulâf Beyne Fahriddin Râzî ve Nasiriddin Tûsî*, (Beyrut: el-Ğadir, 1997), s.54.; Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), s.109.; Tûsî'nin İsmailî kelimâ görüşleri için bkz. Ağaz ve Encam, (Tahran: D a n e ş g a h M a t b a a s ı , 1335) ve Seyru Sülûk, *Mecmua-i Resail* içinde; İmamî görüşleri için bkz. “Risâletü'l-İmamet”, *Telhîsu'l-Muhassal* (Beyrut: Dâru'l-Azva, 1985) içinde; ayrıca bkz. Tûsî, *Kavâidu'l-Akâid*, (Beyrut: Dâru'l-Ğurbe, 1992)

³⁴ Tûsî'nin ahlak, siyaset ve toplumla ilgili düşünceleri için bkz. Mukallid, Ali, *el-Ahlâk ve's-Siyaset ve'l- İctima Inde Nasiriddin et-Tûsî*, (Beyrut: 2001).

etmiş, Tûsî de bu eseri çeşitli eklemeler yaparak tamamlamıştır.³⁵ Evsâfu'l-Eşrâf ise tasavvufa intisap edenlere yol göstermek için yazılmış bir tasavvufî ahlak rehberidir.³⁶ Tûsî'nin kendisi tasavvufî bir hayat sürdürmüş olmamakla birlikte çağının önemli bir dinî hayat tarzı olan tasavvuf hakkında böylesine sistematik ve anlatımı güzel bir eser ortaya koyabilmiştir.³⁷ Ama Tûsî'yi İslam ahlâk tarihinde önemli kılan asıl eseri, yukarıda belirttiğimiz gibi Ahlâk-ı Nâsırîdir. Bu kitap, İsmailî vali Nâsıruddin Muhteşem'in Tûsî'den İbn Miskeveyh'e ait Tehzibu'l-Ahlak ve Tathîru'l-Â'râk adlı Arapça ahlâk kitabını Farsçaya tercüme etmesini istemesi üzerine telif edilmiştir. Tûsî, Muhteşemî'yi, söz konusu kitabı tercüme etmek yerine ahlâk alanında orijinal ve daha kapsamlı bir kitap yazma düşüncesi yönünde ikna etmiş, onaylanması üzerine de adı geçen eseri esas alarak ama Farabî ve İbn Sina'nın ahlâk ve siyaset ile ilgili kitaplarından da faydalanmak suretiyle yeni bir eser vücuda getirmiştir. Bu eser kesinlikle İbn Miskeveyh'in kitabının bir kopyası değildir.³⁸ Tûsî, söz konusu eserden üç bölümlük kitabının sadece birinci bölümünü yazarken istifade etmiş, ev idaresi ve ülke yönetimiyle ilgili olan, İbn Miskeveyh'in kitabında bulunmayan iki yeni bölüm daha yazmıştır.³⁹ Tûsî'nin bu eseri kendisinden sonra yazılan ahlak kitaplarına hem biçim hem de içerik bakımından model olmuştur. Celaleddin Devvanî'nin (ö. 1502) yazdığı Ahlâk-ı Celalî ve Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1572) telif ettiği Ahlâk-ı Alaî, bu tarz esas alınarak yazılmış olan iki ahlak klasiğidir.⁴⁰

Nasîreddin Tûsî, mantık alanında Esâsu'l-İktibas, Mantıku't-Tecrîd, Şerhu Mantıku'l-İşârât ve Ta'dilu'l-Miyar fî Nakdi Tenzili'l-Efkâr adlı dört müstakil kitap kaleme almıştır. Son eseri, Esiruddin Ebherî'nin (ö. 1264) Tenzilu'l-Efkâr fî Ta'dili'l-Esrar adlı kitabına eleştiri olarak kaleme almıştır. Tûsî'nin mantık konularına yer verdiği diğer

³⁵ Celalî, M.C. Hüseyinî, "Muciz an Hayati'l-Musannif", *Tecridu'l-İtikâd* (Kum: Müessesetu'l-Alemî, 1985) içinde, s.48. Bu eser ahlâkî erdemleri örneklemeli olarak incelemektedir. Bkz. Tûsî, *Ahlâk-ı Muhteşemî*, (Tahran: İntişârât-ı Dâneşgah, HŞ. 1361)

³⁶ Bkz. Tûsî, *Evsâfu'l-Eşraf*, (Tahran: İntişârât-ı Huzur, HŞ. 1369)

³⁷ Tûsî'nin Tasavvuf ve İbn Sina'ya ait metamistik görüşleri üzerine yaptığı yorumlar için bkz. Aghatehranî, Morteza, *On The Meta-Mysticism of Ibn Sina*, basılmamış doktora tezi, (New York, 1999)

³⁸ Bu konudaki tartışmalarla ilgili olarak bak. Gafarov, Anar, *Nasiruddin et-Tusi'nin Ahlak Felsefesi*, basılmamış doktora tezi, (Ankara, 2007), s. 14-25; Demirkol, Murat, "Prof. Dr. Mikail Bayram'ın Ahlak-ı Nasirî Hakkındaki İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Eski Yeni Dergisi*, Ankara, sayı:5 (2007), s. 122.

³⁹ Sultanov, Rahim, "Nasîreddin Tûsî ve Ahlak-ı Nasirî Adlı Eseri", *Ahlâk-ı Nasirî* (Ankara, Fecr Yayınları, 2005) içinde, s. 26-28; Ayrıca bkz. Minavî, Mücteba, "Hace Nasiruddin Tûsî", *Ahlâk-ı Nasirî* (Tahran, 1369 HŞ) içinde

⁴⁰ Anay, Harun, *Celaleddin Devvani, Hayati, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, basılmamış doktora tezi (İÜSBE), (İstanbul, 1994); Siddikî, B. Hüseyin, "Celaleddin Devvanî", M. M. Şerif (ed.), *İslam Düşüncesi Tarihi*, (İstanbul, İnsan Yayınları, 1991), c.3, s.104; Demir, Remzi, *Philosophia Ottomanica*, (Ankara, Lotus Yayınları, 2005), c.1, s.153; Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi*, (İstanbul, Ülken Yayınları, 1967), s.134.

eserleri şunlardır: Ahlak-ı Nâsırî, Telhîsu'l-Muhassal, el-Mutârahatu'l-Mantikiyye beyne'l-Katibî ve't-Tûsî ve Ecvibetu Mesâilî's-Seyyid Rükneddin Hasen el-Cürcanî. Tûsî, Farabî ve İbn Sina gibi Aristo mantığını benimsemiş, geliştirmiş ve açıklamıştır.⁴¹ Onun mantık alanındaki özel görüşlerini, İbn Sina'dan ayrıldığı noktaları tespit etme bağlamında ileriki satırlarda ortaya koyacağız.

4. Tûsî'nin Felsefedeki Özgünlüğü

Nasîreddin Tûsî, İbn Sinacı filozof unvanını hak edecek şekilde İbn Sina'nın felsefi görüşlerine bağlı kalmış, ona yöneltilen eleştirileri en iyi biçimde cevaplamaya çalışmıştır. Bununla birlikte o, bazı konularda İbn Sina'dan ayrılmış ve farklı görüşler benimsemiştir. Bu ayrılıklar, temelde onun felsefesinin İbn Sinacı karakterine zarar vermemiştir.

Süleyman Dünya, Ferhat Hani ve Abdülemir Asam gibi bazı düşünürlerin iddia ettiğinin aksine Tûsî, gözü kapalı ve mutaassıp bir İbn Sina savunucusu değildir.⁴² Söz konusu araştırmacıları böyle bir kanaate sürükleyen sebep, muhtemelen Tûsî'nin, İbn Sina'nın görüşlerini, ona yöneltilen her tenkit ve itiraza karşı bir şekilde savunup açıklamış olmasıdır. Tûsî'ye bu tutumundan dolayı haksızlık etmemek gerekir. Zira o, el-İşârât ve't-Tenbihât şerhinin Tabiat Bölümü'nün girişinde takip edeceği yöntemi açıkça belirtmiştir. Tûsî burada, amacının, onun düşüncelerini layıkıyla açıklamak ve ortaya koymak olduğunu ilan etmiş, kendi görüşüne aykırı düşünceleri bile karşı çıkmadan açıklayacağına dair bir ilim adamı dürüstlüğüyle söz vermiştir. Tûsî'nin uyma sözü verdiği ahitname şöyledir:

“İbn Sina, kitabının bu iki kısmının (Tabiat ve İlahiyat bölümleri) en iyi biçimde korunmasını tavsiye etti. Ben, Allah'tan açıklamada isabet nasip etmesini ve hata ve haksızlıktan korumasını diliyorum. Kendi düşünceme aykırı bulduğum konulardaki açıklamalarına bile karşı çıkmamayı kendime şart koştum. Tespit etmek reddetmekten, açıklamak eleştirmekten farklı bir şeydir. Allah'tan yardım istiyorum, O'na dayanıyorum.”⁴³

Tûsî'nin İbn Sina'ya Ebu'l-Feth Şehristanî tarafından yöneltilen eleştirileri cevapladığı Musariu'l-Musari kitabının girişinde de benzer bir açıklama yaptığını görmekteyiz:

⁴¹ Daneşpejve, Muhammed Takî, “Mantık ez Nazar-ı Hâce-i Tûsî”, *Makalat ve Berresiha*, 28-29, (Tahran, HŞ 1357), ss.4-12.; ayrıca bkz. Sıddikî, B.S, *age.*, c.2, s.201.

⁴² Bkz. Dünya, Süleyman, “Mukaddime”, İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 2. Kısım, (Beyrut: 1992) içinde, s.132.; Hani, N. Ferhat, *age.*, s.223.; Asam, *age.*, s.143.

⁴³ Tûsî, *age.*, c.2, s.1.

“Onun (Şehristanî) yanlış aktarımlarını ortaya çıkarma ve karıştırdığı hususları ayırt etme işlemini, İbn Sina'nın görüşlerini desteklemek için değil, sahibinin ayaklarının kaydığına işaret etmek ve yaptığı tahriflere dikkat çekmek için düşündüm.”⁴⁴

Buna rağmen Tûsî, Şerhu'l-İşârât'ın İlahiyat bölümünde Allah'ın bilgisi ile ilgili açıklamaları şerh ederken çok mecbur kaldığı için verdiği sözü de hatırlayıp dışına çıkmamaya özen göstererek, İbn Sina'ninkinden farklı olan şahsi görüşünü kısaca ortaya koymuştur. Tûsî, bu durumu şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Eğer bu makalelerin başında kendi görüşüme aykırı bulduğum konularda bile ona karşı çıkmayacağımı şart koşmamış olsaydım bu problemlerden kurtulma yolunu faydalı olacak şekilde iyice açıklardım. Fakat şartım var. Buna rağmen kendimde burada bu konuya işaret etmeme ruhsatı bulamıyorum. İşte bundan dolayı, kolayca anlayacak kimseler için hakkı gösterecek şekilde ona hafifçe işaret ettim.”⁴⁵

Tûsî'nin İbn Sina'dan farklı ve özgün görüşlere sahip olduğunu gösteren bazı örnekler şunlardır:

- 1- Mantık, İbn Sina'nın kabul ettiği gibi bir araç değil, başlı başına bir ilimdir.⁴⁶
- 2- Lafzın bir manaya mutabakat ile mi, tazammun ile mi yoksa iltizam ile mi delalet ettiği ancak kasıt ve irade ile belli olur.⁴⁷
- 3- Cins ve ayırmadan meydana gelen birleşimin tanımı eğer tabîî sıraya aykırı olarak ayırımın cinsten önce gelmesi şeklinde olursa bu, özsel tanım (had) değil, ilintisel tanım (resm) olur.⁴⁸
- 4- Düz döndürmede döndürmenin doğru olması için sadece doğruluğun olduğu gibi kalması yeterlidir. Yanlışlığın aynen devam etmesi şart değildir. Oysa İbn Sina, hem doğruluğun hem de yanlışlığın aynen baki kalmasını şart koşturmuşur.⁴⁹
- 5- Allah'ın şeyleri bilmesi, İbn Sina'nın savunduğu gibi fiilî bilgi değil, huzurî bilgidir.⁵⁰

⁴⁴Tûsî, *Musariu'l-Musari*, (Kum: Mektebu Ayetullah Meraşi), 1405 HŞ), s.4.

⁴⁵Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, c.3, s.304.

⁴⁶Tûsî, *age*, c.1, s.9.

⁴⁷Tûsî, *Mantiku't-Tecrid* (el-Cevheru'n-Nadit içinde), (Kum: İntişârât-ı Bidar, 1384 HŞ), ss. 22-26.

⁴⁸Tûsî, *age*, s. 346.

⁴⁹Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, c.1, s.196.

⁵⁰Tûsî, *age*, c.3, ss.304-306.

6- Küllî felekler, eski filozofların dediği gibi sekiz veya yeni filozofların dediği gibi dokuz değil, yedi tanedir.⁵¹

7- Mekân, Eflatun'un kabul ettiği gibi mesafedir. Yani mekan, yerleşmiş olan şeyin mesafesine eşit olan mesafedir. İbn Sina, Aristo'nun savunduğu 'Mekan, içeren cismin iç yüzeyi olup içerilen cismin dış yüzeyine değer' görüşünü benimsemiştir.⁵²

8- Âlem, İbn Sina ve birçok filozofun kabul ettiği gibi kadim(ezelî) değil, kelamcıların savunduğu üzere hâdistir.⁵³

9- İbn Sina ve diğer filozofların aklın varlığını ispatlamak için ortaya koyduğu deliller problemlidir. Ama yine de bazı kelamcıların ileri sürdüğü gibi aklın varlığı inkar edilemez.⁵⁴

10- Doğru düşünme (nazar), ilmin elde edilmesinde yeterlidir. Bu görüş, düşünmenin bilgiyi var ettiğini iddia eden Mutezile'nin, bilgiyi düşünmenin zorunlu sonucu kabul eden filozofların, Allah'ın bilgiyi düşünme sonrasında ilahî adet olarak var ettiğini savunan Eş'arilerin ve ilmi elde etmede düşünmenin tek başına yeterli olmadığını, bir mürşidin kılavuzluğuna ihtiyaç duyduğunu savunan İsmailîlerin görüşlerinden farklıdır.⁵⁵

11- İbn Sina'nın savunduğu üzere cismin bitişmeyi ve ayrılmayı kabul etmesi, teselsülün ve sonsuz şeyin varlığının imkânsız olması sebebiyle cisim dışında bir maddenin sübutunu gerektirmez. Tûsî'nin hem İbn Sina'ya ait madde (heyula) görüşünü, hem de Râzî gibi bazı kelamcılar tarafından savunulan bölünmeyen parça (atom) görüşünü kabul etmediği anlaşılmaktadır.⁵⁶

Nasiruddin Tûsî, İran'da Isfahan Okulu diye adlandırılan felsefi bir okulun kurulmasında etkili olmuştur. Mir Damad, Molla Sadra (Sadreddin Şirâzî) ve Sebzevarî gibi düşünürler tarafından temsil edilen bu felsefe okulu kendi içinde farklı akımlar

⁵¹ Tûsî, *age*, c.3, s.212.

⁵² Tûsî, *Tecridü'l-İtikad*, (Hillî'nin şerhi Keşfü'l-Murad içinde), (Beyrut: 1988), s.131.; ayrıca bkz. Tûsî, "Ecvibetu

Mesaili Esterabadi", A. Nurani (ed.), *Ecvibetu Mesaili'n-Nasiriye* (Tahran: 1383 HŞ) içinde, s.67.

⁵³ Tûsî, *Tecridü'l-İtikad*, s.40.; ayrıca bkz. Tûsî, *el-Fusulu'n-Nasiriye*, (Beyrut: 1986), s.53.

⁵⁴ Tûsî, *Tecridü'l-İtikad*, s.155.

⁵⁵ Tûsî, *age*, s.208.; ayrıca bkz. Tûsî, *Telhîsu'l-Muhassal*, (Beyrut: 1985), ss.48-60.

⁵⁶ Tûsî, *Tecridü'l-İtikad*, ss.123, 130.

barındırmaktadır. İsfahan felsefe okulu düşünürleri, Tûsî'den etkilenmiş olmakla birlikte onun birtakım görüşlerine de karşı çıkmışlardır.⁵⁷

Sonuç:

Nasîreddin Tûsî, genel anlamda felsefeye, özelde İslam felsefesine, İbn Sina'nın görüşlerini yöneltilen eleştirilere karşı savunup şerh ederek katkıda bulunmuştur. Tusi, dünya bilim tarihinde 13. yüzyılın en aktif ve üretken matematik ve astronomi bilgini olarak yerini almıştır. Onun pozitif bilim alanında yazdığı telif eserler yanında eski Batılı bilginlerin eserlerini kusurlardan arındırarak düzgün bir şekilde yeniden yazma şeklindeki tahrirleriyle İslam bilimi dışında özellikle Batı bilim mirasına da önemli bir katkı sağlamıştır.

Moğol hükümdarı Hülagu'nun desteğiyle Merağa'da kurduğu rasathane yalnızca bir gözlemevi işlevi görmemiş, aynı zamanda devrin en mütehassıs bilgin ve filozoflarının toplanarak ilmî faaliyet, tedris ve telif yaptıkları en seçkin ilim merkezi haline gelmiştir. Burada çalışan ve eser yazan âlimler, gittikleri şehirlerde ilmî anlamda çekim merkezi olmuşlardır. Devrin bütün olumsuz şartlarına rağmen Tûsî'nin meydana getirdiği bu bilim ve felsefe atmosferi hem o çağda hem de ileriki asırlarda büyük teveccüh ve övgüye layık olmuştur. Halk kesiminin Ahlak-ı Nasrî adlı ahlak kitabıyla tanıdığı Tûsî, felsefe alanında felsefeyi hasımlarına karşı savunarak, kelamda ise felsefe temelli yeni tarzın ilk kurucuları arasında yer alarak büyük hizmet görmüştür.

Bizim bu makale çerçevesinde yaptığımız, Nasîreddin Tûsî'nin felsefe, pozitif bilimler ve İslamî ilimlere ne gibi katkılarda bulunduğunu ve ivme kazandırdığını çok genel düzeyde ortaya koymak olmuştur. Tûsî, bu alanlardaki çalışma ve başarılarıyla ayrı ayrı araştırılmayı hak edecek kadar dâhi, donanımlı ve üretken bir düşünür ve bilim adamıdır. Tûsî üzerine çalışanların genellikle ilahiyatçılar ve felsefeciler olduğu göz önünde bulundurulursa özellikle matematik ve astronomi alanlarındaki çalışmalarının matematik ve fen bilimlerinde araştırma yapanlar tarafından çalışılmasına ne kadar büyük bir ihtiyaç olduğu anlaşılır.

Kaynaklar:

-Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi

⁵⁷ Cooper, John, "et-Tûsî'nin Ölümünden İsfahan Okulu'nun Kuruluşuna Kadar Geçen Sürede İslam Felsefesi", S. H. Nasr (ed.), *age*. içinde, c. 2, ss. 247-256.

Yayınları, 1988.

-Bayrakdar, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 1985.

-Celalî, M.C. Hüseyinî, “Muciz an Hayati'l-Musannif”, *Tecrîdu'l-İtikâd*, Kum: Müessesetu'l-Alemî, 1985.

-Cevad, Mustafa, “İhtimamu Nasiriddin et-Tûsî bi İhyai's-Sekafeti'l-İslamiyye fi Eyyami'l-Moğol”, *Yâdnâme-i Hâce Nasiruddin Tûsî*, (Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, 1336 H)

-Cevadî, İsmail Vaiz, *Muhakemat-ı Felsefiye*, İsfahan: İntişârât-ı Daneşgah-ı İsfahan, 1374 HŞ.

-Dabaşi, Hamid, “Filozof Vezir Hâce Nasiruddin et-Tusi ve Döneminin Entelektüel İklimi”, S. H. Nasr (ed.) *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul: Açılım Kitap, 2007.

-Daneşpejve, Muhammed Takî, “Mantık ez Nazar-ı Hâce-i Tûsî”, *Makalat ve Berresiha*, 28-29, (Tahran,

-Demir, Remzi, *Philosophia Ottomanica*, Ankara, Lotus Yayınları, 2005.

-Demirkol, Murat, “İbn Sina'nın Varlık Felsefesi Üzerinde Nasîreddin Tûsî ile Sadreddin Konevî Arasında Geçen Tartışmalar”, *Şarkiyat İslami Araştırmalar Dergisi*, ISSN: 1308-9633, Nisan 2010, sayı 3, ss.83-102.

-Demirkol, Murat, *Tûsî'nin İbn Sina Savunması*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2010.

-Demirkol, Murat, “Prof. Dr. Mikail Bayram'ın Ahlak-ı Nasirî Hakkındaki İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eski Yeni Dergisi*, Ankara, sayı:5, yıl 2007.

-Dilgan, Hamit, *Büyük Türk Âlimi Nasîreddin Tûsî*, İstanbul, 1968

-Dünya, Süleyman, “Mukaddime”, İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 2. Kısım, Beyrut: 1992.

-el-Asam, *el-Feylesuf Nasirüddin Tûsî*, Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1980

-el-Celalî, M. Cevad el-Hüseyinî, *Tecrîdu'l- İtikad'a yazılan mukaddime*, *Kitabu Tecrîdi'l-İtikâd*, Kum: Müessesetu'l-Alemî, 1404 H.

-el-Emin, Hasen, *el-İsmailiyyun ve'l-Muğul ve Nasîreddin et-Tûsî*, .Beyrut: el-Ğadir yy., 1997.

-Eşşirin, İbrahim ve Rahmanî, Hasen, *Kitabşinasiy-i Hâce Nasiruddin Tûsî*, *Danişmend-i Tus*, Tahran: HŞ. 1379.

-Gafarov, Anar, *Nasiruddin et-Tusi'nin Ahlak Felsefesi*, basılmamış doktora tezi, Ankara, 2007.

- Gutas, Dimitri, *İbn Sina'nın Mirası*, trc. M. Cüneyit Kaya, İstanbul: Klasik, 2004
- Hakimî, M. Rıza, *İslam Bilim Tarihi*, terc. Hüseyin Aslan, İstanbul, 1999.
- Hani, N. Ferhat, *Mesâilü'l-Hılaḫ Beyne Fahriddin Râzî ve Nasîreddin Tûsî*, Beyrut: el-Ğadir, 1997.
- Hemedanî, Hüseyin Masumî, “Üstad-ı Beşer”, *Daneşmend-i Tus*, Tahran: Daneşgahî, HŞ 1357.
- İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, Tahran: el-Haydarî Matbaası, HŞ. 1379.
- Katibî, “Mubâhasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî”, *Ecvibetü'l-Mesâili'n-Nasiriyye*, Tahran: HŞ. 1383.
- Konevî, Sadreddin, *Yazışmalar (el-Murâselat)*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayınları, 2002.
- Landolt, Herman, “Khaja Nasir al-Din Tusi: Ismailism and Ishraqi Philosophy”, *Daneşmend-i Tus*, Tahran: Daneşgahî, HŞ. 1379.
- Memmedbeyli, H., *Muhammed Nasîreddin Tûsî*, Bakü, 1980
- Minavî, Mücteba, “Hace Nasiruddin Tûsî”, *Ahlâk-ı Nasirî*, Tahran, HŞ 1369.
- Mişkât, S. Muhammed, “Himayet-i Hace-i Nasir, ez Felsefe-i İbn Sina”, *Yadname-i Hace Nasiruddin Tûsî*, Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, HŞ. 1336.
- Mukallid, Ali, *el-Ahlâk ve's-Siyaset ve'l- İctima Inde Nasîreddin et-Tûsî*, Beyrut: 2001.
- Nejad, Zeynüddin Kiyâî, “Zendegîname-i Hace Nasirüddin Tûsî”, *Beka-i Ruh Pes Ez Merg*, Tahran: Sehamiy-i İntişârât, HŞ. 1373.
- Nimet, Abdullah, *Felasifetu'ş-Şia*, Beyrut: tsz.
- Nuranî, Abdullah, Mukaddime, *Ecvibetu'l-Mesaili'n-Nasiriyye*, Tahran: HŞ. 1383.
- Rızavi, Müderris, *Ahval ve Asari Hace Nasiri Tûsî*, Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, H.Ş. 1334.
- Safa, Zebilullah, “Tahrirat-ı Nasiruddin Tûsî”, *Mecelle-i Daneşgede-i Edebiyat*, Tahran: İntişârât-ı Daneşgede, HŞ. 1335.
- Sayılı, Aydın, “Hace Nasir-i Tûsî ve Rasadhane-i Meraga”, *Yadname-i Hace Nasiruddin Tûsî*, Tahran: İntişârât-ı Daneşgah, HŞ. 1336.
- Sıddıkî, B. Hüseyin, “Celaleddin Devvanî”, M. M. Şerif (ed.), *İslam Düşüncesi Tarihi*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991.

- Sultanov, Rahim, “Nasîreddin Tûsî ve Ahlak-ı Nasîrî Adlı Eseri”, *Ahlâk-ı Nasîrî*, Ankara, Fecr Yayınları, 2005.
- Şehabî, Mahmud, “Lübâbu'l-İşârât'a Mukaddime”, *Lübâbu'l-İşârât*, Tahran: HŞ. 1339.
- Şirinov, Agil, *Nasîruddin Tûsî'de Varlık ve Uluhiyet*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007
- Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, Tahran: el-Haydarî Matbaası, HŞ. 1379.
- Tûsî, “Mubâhasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî”, *Ecvibetü'l-Mesâili'n-Nasiriyye*, Tahran: HŞ. 1383.
- Tûsî, “Zic-i İlhanî”, *Sergozeşt* içinde, Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, HŞ. 1379.
- Tûsî, *el-Fusulu'n-Nasiriye*, Beyrut: 1986.
- Tûsî, *Mantuku't-Tecrid* (el-Cevheru'n-Nadit içinde), Kum: İntişârât-ı Bidar, 1384 HŞ.
- Tûsî, *Musâriu'l-Musâri*, Kum: Mektebu Ayetullah Meraşî, HŞ. 1405.
- Tûsî, *Seyru Sülûk, Mecmua-i Resail içinde*, Tahran, İntişârât-ı Daneşgah, HŞ. 1335.
- Tûsî, *Tecridu'l-İtikad*, (Hillî'nin şerhi Keşfu'l-Murad içinde), Beyrut: 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1967.
- Wisnovsky, Robert, The Nature And Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (CA. 1100-1900 AD) *Islamic Intellectual History, Philosophy, Science and Exegeris in Grek Arabic içinde*, v. II, ed. P. Adamoon ve diğerleri, 2004.